

№5

MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR

ILMIY ELEKTRON JURNALI

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5
TOSHKENT 2026

“MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR” ILMIY ELEKTRON JURNALI TAHRIRIYAT KENGASHI RAISI

To‘lqin Zakirovich Teshabayev – tahririyat kengashi raisi. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

TAHRIRIYAT KENGASHI

Mehmonov Sultonali Umaraliyevich – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, O‘quv ishlari bo‘yicha birinchi prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Abdurahmanova Gulnora Qalandarovna - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Karimova Komila Daniyarovna - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Yoshlar masalalari va ma‘naviy-marifiy ishlar bo‘yicha birinchi prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Hududiy ta‘lim masalalari va markazlar bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Sindarov Sherzod Egamberdiyevich – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Infratuzilmalarni rivojlantirish va iqtisod ishlari bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Saparov Aktam Jo‘rayevich – bosh muharrir, filologiya fanlari doktori

Islamkulov Alimnazar Xudjamuratovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Pardayev Abdunabi Xoliqovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Kuziyev Islomjon Ne‘matovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Baymuratov Tursunbay Maxkambayevich – iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor

Omonov Akrom Abdinazarovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Sharipov Qongratbay Avezimbetovich – texnika fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vaziri

Jumayev Nodir Xosiyatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi deputati

Haydarov Nizomiddin Hamroyevich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Raviprakash G. Dani – Xalqaro ta‘lim konsultanti, professor (AQSH)

Bagautdinova Nailya Gumerovna – Qozon federal universiteti Boshqaruv, iqtisodiyot va moliya instituti direktori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Rossiya Federatsiyasi)

Sharifzoda Mu‘min Mashokir – Tojik davlat huquq, biznes va siyosat instituti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Tojikiston Respublikasi)

Maley Elena Borisovna – Polotsk davlat universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent (Belarus Respublikasi)

Asif Mahbub Karim – Malayziya Menejment va tadbirkorlik universiteti professori (Malayziya qirolligi)

Piter Xayk – Yevropa amaliy fanlar va menejment instituti ilmiy ishlar bo'yicha prorektori (Chexiya Respublikasi)

Yavuz Demirel – Kastamonu universiteti professori (Turkiya Respublikasi)

Jo'rayev Abdug'affor Safarovich – Termez agrotexnologiyalar va Innovatsion rivojlanish instituti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Ismanov Ibroxim Nabiyeovich – Farg'ona politexnika instituti kafedra mudiri, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Xayriddinov Azamat Botirovich – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti prorektori iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent

Tashnazarov Samiddin Nizamovich – Samarqand iqtisodiyot va servis instituti kafedra mudiri, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Nurmanov Ulug'bek Anorbayevich - Bank-moliya akademiyasi “Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasida professori, iqtisodiyot fanlari doktori

Yakubova Nargiz Tursunbayevna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Mamatov Baxadir Safaraliyevich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Qiyosov Sherzod Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Urazaliyev Kamoliddin Tajikulovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

JURNAL TAHRIRIYATI

Saparov Aktam Jo'rayevich – bosh muharrir, filologiya fanlari doktori, dotsent

Avlokulov Anvar Ziyadullayevich – ilmiy muharrir, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Aliqulov Mehmonali Salohiddin o'g'li – mas'ul muharrir, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent

Buxorova Moxira Samandarovna – muharrir

O'zbekiston Respublikasi OAK Rayosatining 2023-yil 3-iyundagi 364-son qarori bilan “Moliyaviy texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalari yuzasidan assosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

“Moliyaviy texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali

23.11.2022-yildan

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **№R-566966** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan.

Litsenziya raqami: **№049864**

MUNDARIJA			
1.	Meyliyev Obid Raxmatullaevich	Soliqlarning byudjet daromadlaridagi ahamiyatini oshirish	7
2.	Мирзаева Матлуба Ғайбулла кизи	Тижорат банкларининг капитал базасини мустаҳкамлашнинг методологик ва амалий асосларини такомиллаштириш	14
3.	Жабборов Насриддин Мирзаодилович, Юнусова Шохсанам Муротовна, Бебутова Зулайхо Хамидовна, Сафарова Севара Қахрамон кизи	Тошкент вилояти туристик ҳудудлари имижини модели учун барқарорлик таҳлили	19
4.	Мухамедова Севара Абдуллаевна	Тижорат банкларида кичик бизнес лойиҳаларини кредитлашда банк таваккалчиликларини баҳолаш ва бошқариш тизими	27
5.	Abduqayumov Elyorbek Ulug'bek o'g'li, Yo'ldosheva Oygul Zokir qizi	Janubiy Koreya kinoindustriyasining iqtisodiy rivojlanishdagi o'rni va ta'siri	33
6.	Umarova Shahnoza	Moliyaviy faoliyat bo'yicha baholangan majburiyatlar hisobini takomillashtirish	40
7.	Muydinov Xusniddin Nuriddin o'g'li	Avtomobilsozlik korxonalarining xarajat samaradorligini ekonometrik modellash	46
8.	Akromov Shohrux Shuhrat o'g'li	O'zbekistonda auditorlik faoliyatini tashkil etishning zaruriyati va uning ahamiyati	57
9.	Kurbanbayev Jurabek Eruvbayevich, Akromov Shohrux Shuhrat o'g'li	Auditorlik tekshiruvlarida tashqi tasdiqlardan foydalanish va ichki nazorat tizimining samaradorligini oshirish	66
10.	Абдурахманов Ўрол Наврўз ўғли	Акциядорлик жамиятлари аудитида таҳлилий амалларни қўллашни такомиллаштириш	71
11.	Sayfiddinov Sarvarbek Anvarbek o'g'li	Yoshlar biznes-loyihalarini moliyalashtirishda kredit va investitsiya resurslarining o'rni	80
12.	Shodiyev Yashnarbek Baxriddin o'g'li	Davlat moliyaviy nazoratini modellar va metodologik yondashuvlarini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish	92

**DAVLAT MOLIYAVIY NAZORATINI MODELLAR VA METODOLOGIK
YONDASHUVLARINI XALQARO STANDARTLAR ASOSIDA
TAKOMILLASHTIRISH**

Shodiyev Yashnarbek Baxriddin o'g'li

O'zbekiston respublikasi Bank moliya akademiyasi

Xalqaro bank ishi fakulteti

Davlat moliyaviy nazorati va auditi (MSc)

mutaxassisligi talabasi

E-mail: yashnarbek300@gmail.com

Annotatsiya: Bu maqolada davlat moliyaviy nazoratini xalqaro standartlar asosida takomillashtirishning nazariy, metodologik va institutsional jihatlarini tahlil qilinadi. Davlat moliyaviy nazorati, davlat auditi, ichki nazorat, ichki audit va tashqi audit tushunchalarining funksional farqlari aniqlashtirilib, INTOSAI Professional Pronouncements Framework, ISSAI 100, 200, 300, 400, INTOSAI-P 10 va 12 talablari asosida zamonaviy audit yondashuvlari tizimlashtiriladi. Vestminster, sudlov va kollegial modellarining afzalliklari hamda cheklovlari qiyosiy tahlil qilinadi. Riskka asoslangan, kombinatsiyalashgan, raqamli va samaradorlik auditining institutsional salohiyati baholanadi. PEFA, IMF Fiscal Transparency Code, IPSAS va GFSM 2014 kabi vositalarning davlat moliyaviy boshqaruvi va nazorat tizimini diagnostika qilishdagi o'rni ochib beriladi. Tadqiqot natijasida O'zbekiston uchun Integratsiyalashgan risk-asosidagi milliy audit modeli (IRAM), yagona tavsiyalar reyestri, sifatni boshqarish va audit natijadorligini o'lchash indikatorlarini joriy etish taklif qilinadi.

Kalit so'zlar: Davlat auditi, moliyaviy nazorat, ISSAI, INTOSAI, risk-asosidagi audit, samaradorlik auditi, ichki audit, tashqi audit, IRAM, PEFA.

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МОДЕЛЕЙ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ
ГОСУДАРСТВЕННОГО ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ НА ОСНОВЕ
МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ**

Шодиев Яшнаербек Бахриддин угли

Банковско-финансовая академия Республики Узбекистан

Факультет международного банковского дела

*Магистрант специальности «Государственный финансовый
контроль и аудит» (MSc)*

E-mail: yashnarbek300@gmail.com

Аннотация: В данной статье анализируются теоретические, методологические и институциональные аспекты совершенствования государственного финансового контроля на основе международных стандартов. Уточняются функциональные различия понятий государственного финансового контроля, государственного аудита, внутреннего контроля, внутреннего аудита и внешнего аудита, а также систематизируются современные подходы к аудиту на основе требований INTOSAI Professional Pronouncements Framework, ISSAI 100, 200, 300, 400, INTOSAI-P 10 и 12. Проводится сравнительный анализ преимуществ и ограничений Вестминстерской, судебной и коллегияльной моделей. Оценивается институциональный потенциал риск-ориентированного, комбинированного, цифрового аудита и аудита эффективности. Раскрывается роль таких инструментов, как PEFA, Кодекс налогово-бюджетной прозрачности МВФ (IMF Fiscal Transparency Code), IPSAS и GFSM 2014, в диагностике системы управления государственными финансами и контроля. В результате исследования для Узбекистана предлагается внедрение Интегрированной национальной риск-ориентированной модели аудита (IRAM), единого реестра рекомендаций, управления качеством и индикаторов измерения результативности

аудита.

Ключевые слова: Государственный аудит, финансовый контроль, ISSAI, INTOSAI, риск-ориентированный аудит, аудит эффективности, внутренний аудит, внешний аудит, IRAM, PEFA.

IMPROVING STATE FINANCIAL CONTROL MODELS AND METHODOLOGICAL APPROACHES BASED ON INTERNATIONAL STANDARDS

Shodiev Yashnarbek Bakhridin ugli

*Banking and finance academy of the Republic of Uzbekistan Faculty of
International Banking*

Master's Student (MSc) in Public Financial Control and Audit

E-mail: yashnarbek300@gmail.com

Abstract: *This article analyzes the theoretical, methodological, and institutional aspects of improving public financial control based on international standards. The functional differences between the concepts of public financial control, public audit, internal control, internal audit, and external audit are clarified, and modern audit approaches are systematized based on the requirements of the INTOSAI Professional Pronouncements Framework, ISSAI 100, 200, 300, 400, and INTOSAI-P 10 and 12. A comparative analysis is conducted on the advantages and limitations of the Westminster, judicial, and collegiate (board) models. The institutional potential of risk-based, combined, digital, and performance audits is evaluated. The role of tools such as PEFA, the IMF Fiscal Transparency Code, IPSAS, and GFSM 2014 in diagnosing the public financial management and control system is revealed. As a result of the research, the implementation of an Integrated Risk-Based National Audit Model (IRAM), a unified registry of recommendations, quality management, and indicators for measuring audit effectiveness is proposed for Uzbekistan.*

Keywords: *Public audit, financial control, ISSAI, INTOSAI, risk-based audit, performance audit, internal audit, external audit, IRAM, PEFA.*

Kirish.

Davlat moliyaviy resurslaridan oqilona, qonuniy va natijador foydalanishni ta'minlash zamonaviy davlat boshqaruvining muhim shartlaridan biridir. Davlat xarajatlarning hajmi, budjet dasturlarining murakkablashuvi, davlat qarzi va kafolatlari, davlat xaridlari hamda davlat ulushidagi korxonalar faoliyatining kengayishi moliyaviy nazorat tizimiga qo'yiladigan talablarni tubdan o'zgartirmoqda. Shu sababli nazoratni faqat sodir bo'lgan moliyaviy buzilishlarni aniqlashga yo'naltiruvchi ex post mexanizm sifatida tashkil etish yetarli emas. Zamonaviy yondashuv preventiv, riskka asoslangan, raqamli va natijaga yo'naltirilgan nazorat mexanizmlarini rivojlantirishni talab qiladi. Ushbu masalaning dolzarbligi O'zbekistonda davlat audit tizimini xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirish, oliy audit institutining mustaqilligini kuchaytirish, ichki va tashqi audit o'rtasidagi funksional chegaralarni aniqlashtirish hamda audit tavsiyalarining amaliy ijrosini ta'minlash zarurati bilan belgilanadi. INTOSAI standartlari, PEFA metodologiyasi va fiskal shaffoflik tamoyillarini milliy amaliyotga mexanik tarzda ko'chirish emas, balki mamlakatning institutsional va huquqiy sharoitlariga moslashtirish kerak. Ushbu maqolaning ahamiyati shundaki, unda davlat moliyaviy nazoratining tashkiliy modellari va metodologik yondashuvlari kompleks tahlil qilinib, O'zbekiston sharoitida risklarni markazga qo'yuvchi Integratsiyalashgan risk-asosidagi milliy audit modeli (IRAM)ni shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari taklif etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqotda davlat moliyaviy nazoratini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish masalasini kompleks o'rganish uchun tizimli, qiyosiy, institutsional va riskka asoslangan

metodologik yondashuvlar qo‘llanildi. Tizimli yondashuv orqali davlat auditi, ichki nazorat, ichki audit va tashqi auditning o‘zaro funksional bog‘liqligi tahlil qilindi. Qiyosiy metod asosida Vestminster, sudlov va kollegial audit modellarining institutsional xususiyatlari hamda ularning afzallik va cheklovlari solishtirildi. Normativ-huquqiy tahlil yordamida INTOSAI-P, ISSAI, PEFA va boshqa xalqaro standartlarning asosiy talablari o‘rganildi. Riskka asoslangan yondashuv orqali budget xarajatlari, davlat xaridlari, davlat qarzi, SOE, ijtimoiy dasturlar va investitsiya loyihalaridagi asosiy xavf klasterlari aniqlandi. 3E (economy, efficiency, effectiveness) metodologiyasi davlat dasturlarining natijadorligini baholash uchun qo‘llanildi. Natijalar asosida O‘zbekiston uchun IRAM modelini shakllantirish bo‘yicha institutsional takliflar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar.

Ilmiy tahlilda davlat moliyaviy nazorati, davlat auditi, ichki nazorat, ichki audit va tashqi audit tushunchalarini o‘zaro sinonim sifatida qo‘llamaslik kerak. Davlat moliyaviy nazorati keng tushuncha bo‘lib, davlat resurslarining shakllanishi, taqsimlanishi va sarflanishi ustidan oldindan (ex ante), joriy va keyingi (ex post) ta’sir ko‘rsatuvchi barcha mexanizmlarni qamrab oladi. Davlat auditi esa mustaqil, dalillarga asoslangan va belgilangan mezonlar asosida xulosa chiqaruvchi professional faoliyatdir [1].

Ichki nazorat boshqaruvning birinchi himoya chizig‘i sifatida vakolatlarni ajratish, ruxsat berish, hisobga olish va monitoringni o‘z ichiga oladi. Ichki audit esa ichki nazoratning samaradorligini mustaqil baholaydi, biroq tashkilot rahbariyatiga hisobot beradi. Tashqi audit konstitutsiyaviy yoki qonuniy mandatga ega oliy audit organining tashqi ishonchlilikni ta’minlashga qaratilgan faoliyati hisoblanadi. Fiskal nazorat esa audit natijalarini siyosiy-institutsional hisobdorlik mexanizmiga aylantiruvchi parlament va mustaqil fiskal institutlar faoliyatini anglatadi [2].

Lima deklaratsiyasi bu tushunchalarni davlat mablag‘larining jamoatchilik ishonchiga asoslangan resurs ekanligi haqidagi fundamental tamoyil bilan bog‘laydi. Bu yondashuvdan kelib chiqib, moliyaviy nazoratning asosiy maqsadi faqat qonunbuzarlik sodir etgan shaxsni aniqlash emas, balki jamoatchilik ishonchini himoya qilish, boshqaruvdagi kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etishdan iborat [3]. INTOSAI-P 12 ham oliy audit institutlari faoliyatini fuqarolar hayotiga real ta’sir ko‘rsatish, hisobdorlik, shaffoflik va yaxlitlikni kuchaytirish bilan bog‘laydi.

ISSAI 100 davlat sektori auditini auditor, mas’ul tomon va foydalanuvchi o‘rtasidagi uch tomonlama munosabat sifatida ko‘radi. Auditor mustaqil baholovchi, mas’ul tomon audit qilinayotgan tashkilot, foydalanuvchi esa parlament, hukumat yoki jamoatchilik bo‘lishi mumkin. Audit attestation engagement shaklida, ya’ni taqdim etilgan axborotning belgilangan mezonlarga muvofiqligini tasdiqlash orqali yoki direct reporting shaklida, auditor predmetni bevosita o‘lchab, xulosa chiqarishi orqali amalga oshiriladi [4].

Metodologik jihatdan materiality, audit risk va professional scepticism tushunchalari alohida ahamiyatga ega. Materiality foydalanuvchi qaroriga ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan buzilishning ahamiyatlilik chegarasini belgilaydi. Audit riski buzilishni aniqlamaslik ehtimolini ifodalaydi va odatda inherent risk, control risk hamda detection risk komponentlari orqali tahlil qilinadi. Professional skeptitsizm esa auditorning dalillarni tanqidiy baholashi va mavjud ma’lumotlarni avtomatik ravishda to‘g‘ri deb qabul qilmasligini anglatadi [5].

M. Power “audit jamiyati” konsepsiyasi orqali nazoratning o‘zi yangi hisobot shakllari va institutsional amaliyotlarni yaratishini ko‘rsatadi [6]. M. Bovens esa hisobdorlikni javob berish, faoliyatni tushuntirish va zarur hollarda oqibatlariga duch kelish jarayoni sifatida ajratadi [7]. Shuning uchun nazorat tadbirining o‘tkazilgani avtomatik ravishda hisobdorlik yuzaga kelganini anglatmaydi. Nazorat natijasi qaror qabul qilish, tuzatish choralarini ko‘rish va tavsiyalar ijrosiga olib kелgandagina institutsional natijaga aylanadi.

Davlat auditi xalqaro standartlari tasodifiy hujjatlar majmuasi emas, balki INTOSAI Framework of Professional Pronouncements (IFPP) doirasidagi ierarxik tizimdir. Uning yuqori qatlamini INTOSAI-P tashkil etadi. INTOSAI-P (Lima deklaratsiyasi) auditning konstitutsiyaviy

mohiyatini belgilaydi. INTOSAI-P 10 (Mexico deklaratsiyasi) oliy audit institutlari mustaqilligining 8 ta asosiy tamoyilini mustahkamlaydi. Ular huquqiy mustaqillik, rahbarlarni tayinlash va ozod qilish kafolatlari, mandatning kengligi, axborotdan cheklanmagan foydalanish, hisobotlarni e'lon qilish huquqi, follow-up mexanizmi, moliyaviy hamda ma'muriy avtonomiyani qamrab oladi. INTOSAI-P 12 esa SAI faoliyatining qiymatini fuqarolar hayotiga ta'siri bilan bog'laydi. [8]

ISSAI 100 barcha audit turlari uchun umumiy tamoyillarni belgilaydi. U etika va mustaqillik, professional mulohaza, sifat nazorati, auditor kompetensiyasi, audit riski, materiality, hujjatlashtirish, kommunikatsiya, rejalashtirish, auditni o'tkazish, hisobot berish va follow-up jarayonlarini qamrab oladi. ISSAI 200 moliyaviy audit tamoyillariga bag'ishlangan bo'lib, IAASBning Xalqaro audit standartlariga tayanadi, biroq davlat sektorining o'ziga xos xususiyatlarini ham hisobga oladi. ISSAI 300 samaradorlik auditini iqtisodiylik, unumdorlik va natijadorlik (ya'ni 3E) asosida tashkil etadi. ISSAI 400 muvofiqlik auditida faoliyat, operatsiyalar va axborotning qonun, budget, shartnoma yoki davlat siyosati kabi belgilangan vakolatlar va mezonlarga muvofiqligini baholaydi [9].

Yordamchi professional qatlamga ISSAI 130 — etika kodeksi, ISSAI 140 — SAI doirasida sifatni boshqarish va ISSAI 150 — auditor kompetensiyasi kiradi. GUID hujjatlari, jumladan GUID 5250 (davlat qarzi auditi bo'yicha yo'riqnoma) majburiy standart emas, balki murakkab audit predmetlarida amaliy metodik yo'nalish beradi. Shu sababli milliy audit organining “ISSAI asosida ishlashi” haqidagi da'vo qaysi standart darajasi qabul qilinganini aniq ko'rsatishni talab qiladi.

Xalqaro tajribada oliy audit institutlarining tashkiliy modeli uchta klassik shaklga ajratiladi. Vestminster modelida Auditor-General parlamentga hisobot beradi, audit xulosalari asosan tavsiyaviy xarakterga ega bo'ladi va SAI odatda bevosita yuridik jazo vakolatiga ega emas. Ushbu modelning kuchli tomoni parlament nazorati va jamoatchilik muhokamasidir. Zaif tomoni esa tavsiyalar ijrosining siyosiy iroda va parlament nazoratiga bog'liqligidir [10].

Sudlov yoki Napoleon modelida Hisob palatasi yoki hisob sudi shaklidagi oliy audit instituti moliyaviy huquqbuzarliklar bo'yicha muayyan yuridik oqibatlarni belgilashi mumkin. Uning afzalligi individual javobgarlikni kuchaytirish bo'lsa, zaif jihati jarayonlarning uzoq davom etishi va huquqiy tekshiruvning samaradorlik tahlilini ikkinchi planga surishi mumkinligidir [11].

Kollegial modelda qarorlar yakka rahbar tomonidan emas, balki kollegial organ tomonidan qabul qilinadi. Bu professional muhokamani kuchaytiradi, biroq qaror qabul qilish tezligini pasaytirishi mumkin. Modeldan qat'iy nazar, Mexico deklaratsiyasining 8 tamoyili SAI mustaqilligini baholashning universal mezonlarini beradi. INTOSAI tomonidan ishlab chiqilgan SAI Performance Measurement Framework (SAI PMF) mandat, mustaqillik, audit sifati, moliyaviy boshqaruv, inson kapitali va manfaatdor tomonlar bilan munosabatlarni baholash imkonini beradi. Shu orqali qonunchilikda mavjud “mustaqillik” bilan amaliy mustaqillik o'rtasidagi tafovutni aniqlash mumkin [12].

Davlat auditining tarixiy rivojlanishi qonuniylik va tartibga rioya qilishni tekshiruvchi regularity/compliance auditdan samaradorlik auditiga, undan esa kompleks yoki kombinatsiyalashgan auditga tomon rivojlangan. ISSAI 300 samaradorlik auditini hukumat faoliyatining iqtisodiylik, unumdorlik va natijadorlik tamoyillariga muvofiqligini mustaqil, obyektiv va ishonchli tekshirish sifatida belgilaydi. Bu yerda economy resurslarni zarur sifatni saqlagan holda maqbul narxda va o'z vaqtida jalb qilishni, efficiency resurslar va olingan natijalar o'rtasidagi nisbatni, effectiveness esa belgilangan maqsadlarga erishish darajasini anglatadi. Zamonaviy amaliyotda tenglik va barqarorlik mezonlari ham tobora ko'proq qo'llanmoqda, biroq ular ISSAI 300ning asosiy uchlik mezonlari (3E) o'rnini to'liq egallamagan [13].

Riskka asoslangan audit barcha obyektlarni teng darajada tekshirishdan voz kechib, audit resurslarini eng katta xavf mavjud sohalarga yo'naltiradi. Bunda inherent risk, control risk va detection risk tahlil qilinadi. Risk matritsasi, stratifikatsiyalangan tanlanma, ma'lumotlar tahlili va ssenariy testlari ushbu metodologiyaning asosiy vositalaridir. ISO 31000 risklarni boshqarish

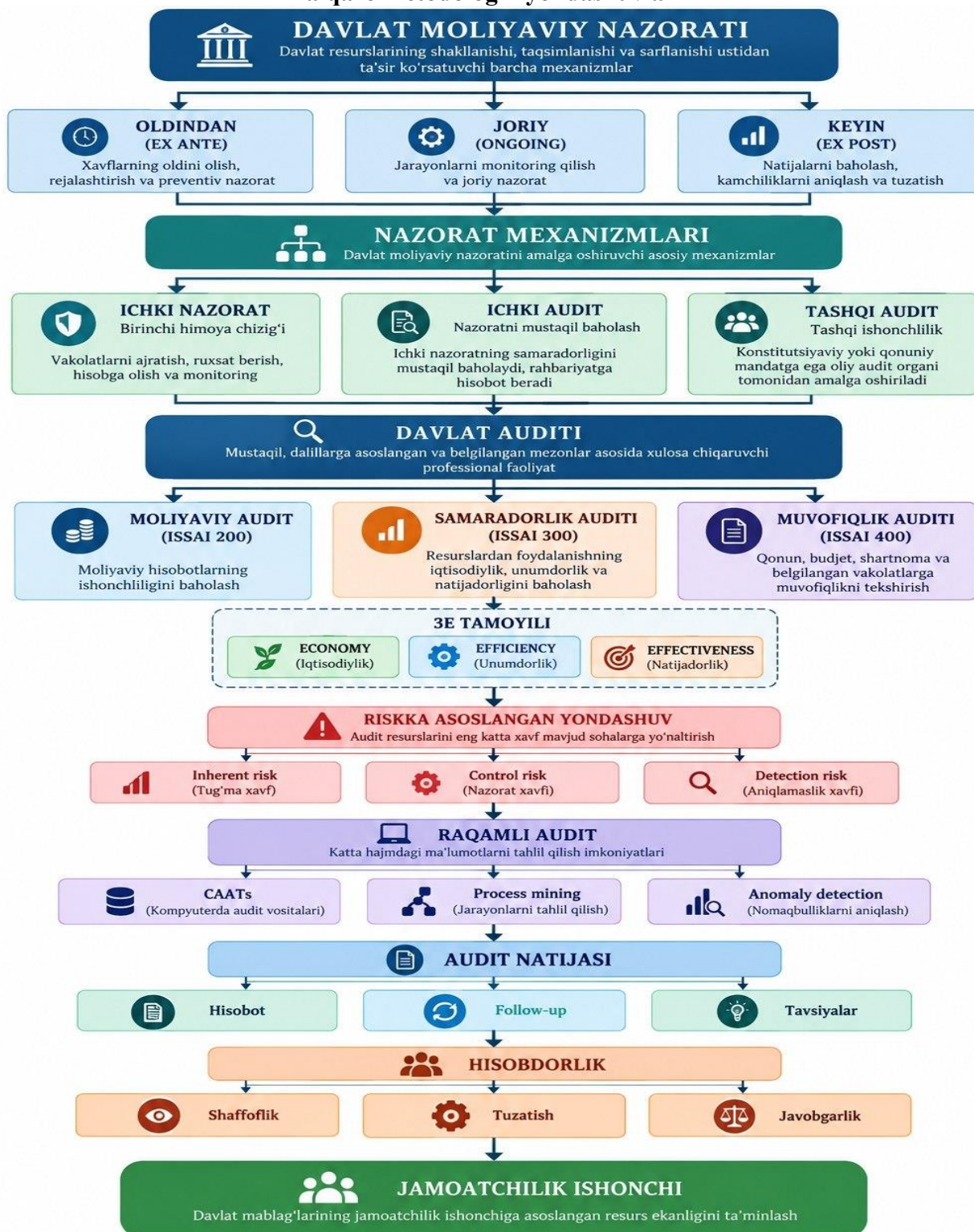

uchun umumiy metodologik tilni, II Aning xalqaro professional amaliyot ramkasi esa ichki audit bilan metodologik uyg'unlikni ta'minlaydi. Kombinatsiyalashgan audit moliyaviy, muvofiqlik va samaradorlik elementlarini yagona audit topshirig'ida birlashtiradi. Biroq auditor asosiy fokusni aniq belgilashi kerak. Aks holda audit xulosasi juda ko'p masalalarni yuzaki qamrab olib, hech bir masala bo'yicha yetarlicha chuqur daliliy asos yaratmasligi mumkin [14].

1-rasm

Davlat moliyaviy nazoratini amalga oshirishning bosqichlari, mexanizmlari va xalqaro metodologik yondashuvlari

Nazoratning vaqt jihatidan evolyutsiyasi ham muhim: an'anaviy ex post auditdan real vaqt

va uzluksiz auditga o'tish kuzatilmoqda. Preventiv nazorat moliyaviy zarar yuzaga kelishidan oldin aralashadi, detektiv nazorat esa sodir bo'lgan og'ishlarni aniqlaydi. Tashqi auditor ichki nazorat natijalariga tayanishi mumkin, biroq buning uchun nazorat muhitini tegishli standartlar asosida oldindan baholashi zarur. Raqamli auditda CAATs, process mining va anomaly detection kabi vositalar yangi audit turi emas, balki dalil yig'ish va tahlil qilish metodlaridir. Ular katta hajmdagi operatsiyalarni qamrab olish imkonini beradi. Ma'lumotlar sifati, algoritmik xatolik, model noto'g'riligi va ayrim algoritmlarning tushuntirib bo'lmashligi yangi audit xavflarini yuzaga keltiradi [15].

Xalqaro standartlar audit qanday amalga oshirilishini belgilasa, PFM diagnostik vositalari davlat moliyasini boshqarish tizimining qanchalik samarali ishlayotganini o'lchash imkonini beradi. Ushbu vositalarning eng muhimlaridan biri PEFA 2016 bo'lib, u 7 ta ustun, 31 ta indikator va 94 ta o'lchovdan iborat. Davlat moliyaviy nazorati uchun PI-26 ichki auditning qamrovi, standartlari va follow-up mexanizmlarini; PI-30 tashqi auditning qamrovi, standartlari, hisobotlarni taqdim etish muddati, tavsiyalar ijrosi va oliy audit institutining mustaqilligini; PI-31 esa parlamentning audit hisobotlarini ko'rib chiqishi, eshituvlar o'tkazishi, tavsiyalarni qabul qilishi va ularning ijrosini nazorat qilishini baholaydi [16].

IMF Fiscal Transparency Code va uning fiskal shaffoflikni baholash vositalari fiskal hisobot, prognozlash va budjetlashtirish, fiskal risklarni boshqarish hamda tabiiy resurslar daromadlarini baholash kabi to'rtta asosiy yo'nalishni qamrab oladi. PEFA davlat moliyasini boshqarish siklining qanchalik ishlashiga urg'u bersa, Fiscal Transparency Code axborotning to'liqligi, sifati va ochiqligini baholaydi. IPSAS va GFSM 2014 bevosita davlat moliyaviy nazorati standartlari bo'lmasa-da, audit obyektining (davlat moliyaviy hisobotlari va fiskal ma'lumotlarning) sifatini belgilashda muhim ahamiyatga ega. ISSAI 200 bo'yicha moliyaviy auditning to'laqonli amalga oshirilishi ishonchli hisobot bazasining mavjudligiga bevosita bog'liq [17].

Biroq metodologik jihatdan cheklovni hisobga olish lozim: yuqori diagnostik ball avtomatik ravishda yuqori real natijani anglatmaydi. PEFA va Fiscal Transparency Code ko'proq protsedural natijalar, muddatlar, qamrov va axborotning e'lon qilinishini o'lchaydi. Davlat resurslarining maqsadli sarflanishi, davlat xizmatlari sifati, fiskal barqarorlik va fuqarolar ishonchi esa natijaviy ko'rsatkichlar sifatida alohida baholanishi kerak.

O'zbekistonda davlat moliyaviy nazoratidagi muammolarni hal etish uchun Integratsiyalashgan risk-asosidagi milliy audit modeli (IRAM)ni shakllantirish maqsadga muvofiq. Amaldagi tizimda tashqi audit, ichki audit va inspeksiya organlari ko'pincha o'z audit rejalarini mustaqil shakllantiradi. “Davlat auditi” dasturiy kompleksi rejalashtirishni muvofiqlashtirish va nazorat qamrovini kengaytirish imkonini berayotgan bo'lsa-da, u hali to'liq yagona risk-dvigateliga aylanmagan. IRAMning asosiy tamoyili nazorat obykti sifatida idorani emas, risk-obyektni belgilashdan iborat. Bunda yetti asosiy risk guruhi ajratiladi: budjet ishonchliligi, xarajat majburiyatlari, davlat xaridlari, davlat qarzi va kafolatlari, davlat ulushidagi korxonalar (SOE), ijtimoiy dasturlar, iqlim va davlat investitsiyalari (PIM). Har bir risk guruhi bo'yicha ehtimollik, ta'sir, nazoratdan keyingi qoldiq xavf va “qayta takrorlanish” indikatorlari yuritilishi lozim.

Bunday yondashuv Hisob palatasi va ichki auditning faoliyatini yagona risk-reyestriga bog'laydi. Natijada yillik audit dasturi “qaysi vazirlik navbatda?” tamoyilidan “qaysi yuqori xavf klasteri hali qamrab olinmagan?” tamoyiliga o'tadi. Bir xil xarajat markazida turli organlarning takroran qonuniylilikni tekshirishi o'rniga, biri moliyaviy ishonchlilikni, ikkinchisi xarid risklarini, uchinchisi esa davlat dasturining natijadorligini baholashi mumkin. “Davlat auditi” kompleksi esa real vaqt ogohlantirishlari, risk-ballining o'zgarishi va yopilmagan audit topilmalari asosida yangi audit uchun avtomatik signal beruvchi risk-engine vazifasini bajaradi.

Moliyaviy, muvofiqlik, samaradorlik va strategik auditning joriy etilishi huquqiy jihatdan muhim qadam bo'lsa-da, ularning yillik audit portfelidagi nisbatini metodologik jihatdan aniqlash zarur. Dastlabki uch yilda moliyaviy va muvofiqlik auditlari asosiy resursni saqlab qolishi

mumkin, chunki hisobot bazasi va ichki nazorat sifati hali bir xil darajada emas. Samaradorlik, IT-audit va strategik audit ulushi bosqichma-bosqich oshirilishi kerak. Yirik infratuzilma, ijtimoiy himoya va tashqi qarz hisobidan moliyalashtiriladigan loyihalarda combined engagement protokoli joriy etilishi maqsadga muvofiq. Bunda auditning asosiy fokusi oldindan belgilanadi: hisobotning to'g'riligi asosiy masala bo'lsa, moliyaviy audit; dastur maqsadiga erishish darajasi tekshirilsa, samaradorlik auditi yetakchilik qiladi.

Milliy samaradorlik auditi metodikasi kamida to'rt qatlamni qamrab olishi lozim. Birinchidan, 3E bo'lgan iqtisodiylik, unumdorlik va natijaviylik asosiy mezon sifatida saqlanadi. Ularga equity –manfaatlarning kimga yetib borishi va kimning chetda qolishi hamda sustainability — bugungi tejamkorlik kelajakdagi fiskal yoki ekologik xarajatlarni oshirmasligi mezonlari qo'shiladi. Ikkinchidan, har bir dastur uchun theory of change, ya'ni resurs → faoliyat → natija → ta'sir zanjiri shakllantiriladi. Uchinchidan, taqqoslash bazasi normativ, hududlararo, vaqt bo'yicha yoki ehtiyotkor counterfactual asosida belgilanadi. To'rtinchidan, tavsiyaning iqtisodiy ta'siri alohida o'lchanadi.

“Samarasiz xarajat” tushunchasini (a) qonuniy, biroq past unumdorlikdagi xarajat; (b) maqsadsiz yoki tartibbuzar xarajat; (c) hali sodir bo'lmagan, biroq oldini olingan xarajat sifatida ajratish zarur. Faqat bunday tasnif trillionlik ko'rsatkichlarni ilmiy va parlament nazorati uchun ishonchli indikatorga aylantiradi.

PF-252 Hisob palatasi faoliyatini kamida har besh yilda bir marta tashqi baholashdan o'tkazishni belgilaydi. Ushbu talabni doimiy sifat sikliga aylantirish zarur. Birinchi qatlam ISSAI 140 mantiqidagi ichki sifat boshqaruvi, hot review, cold review, shikoyat va tuzatish mexanizmlaridan iborat bo'ladi. Ikkinchi qatlam har yili SAI PMF asosida o'z-o'zini baholash. Uchinchidan esa INTOSAI yoki teng darajadagi oliy audit instituti tomonidan peer review o'tkazilishidir. Shunda audit hisobotlarida “ISSAI asosida” yoki “ISSAI bilan mos” degan iboralar real metodologik muvofiqlik bilan ta'minlanadi. Agar milliy metodika ISSAI 300 talablarining ayrim elementlarini qamrab olmasa, to'liq muvofiqlik haqida da'vo qilinmasligi lozim.

PEFA 2024 baholashida tashqi audit B+, qonunchilik nazorati esa C+ darajasida qayd etilgan. Bu holat audit tizimining o'zidan ko'ra, audit natijalarining keyingi taqdirini kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi. Shu sababli yagona tavsiyalar reyestri tashkil etilishi kerak. Unda topilma, tavsiya, muddat, mas'ul vazirlik, status (qabul qilindi, qisman bajarildi, rad etildi yoki muddati o'tdi) hamda moliyaviy ta'sir qayd etiladi.

Reyestr “Davlat auditi” kompleksida ochiq yuritilsa, parlament qo'mitalari budjet ijrosi bo'yicha majburiy eshituvlar bilan bir qatorda yuqori riskli mavzular bo'yicha tematik eshituvlar o'tkazishi mumkin. Bunda asosiy indikator hisobotning o'qilganligi emas, tavsiyaning amalda yopilganligi bo'lishi kerak.

PF-252 Xitoy, Fransiya, Braziliya, Rossiya va Polsha tajribasidan kelib chiqib, yirik budjet oluvchi 23 ta davlat organi va 14 ta hokimlikda 2026-yil 1-apreldan 2030-yil 1-yanvargacha “Bosh inspektor” lavozimini joriy etishni nazarda tutadi. Ushbu institut Westminster modelidagi tavsiyaviylik va sudlov modelidagi javobgarlik elementlari o'rtasidagi muayyan aralash shaklni hosil qiladi. Biroq manfaatlar to'qnashuvi xavfi mavjud. Bosh inspektor idora boshqaruviga haddan tashqari singib ketsa, ichki auditorning dublikatiga aylanadi; jazo organi sifatida ishlasa, preventiv maslahat funksiyasi zaiflashadi. Shuning uchun dual reporting, rotatsiya, manfaatlar to'qnashuvi deklaratsiyasi va inspektor topilmalarini risk-reyestriga kiritish mexanizmlari zarur. Inspektor tashqi audit xulosasining o'rnini bosmasligi kerak.

“Masofaviy audit”ga 2024-yilda 34 ta idora ulangan, 2025-yilda esa 110 ta baza va 480 trln so'mlik budjet xarajatlarini monitoring qilish ko'zda tutilgan. PF-252 sun'iy intellekt va kosmik monitoring imkoniyatlarini ham nazarda tutadi. Biroq sun'iy intellekt va anomaly detection natijasi audit xulosasining o'zi emas, yordamchi signal sifatida qabul qilinishi kerak. Har bir signal bo'yicha ma'lumot manbasi, qo'llangan qoida va threshold, audit izi saqlanishi lozim. Riskni “muhim” deb belgilash va aniqlangan holatni “buzilish” sifatida tasniflashda insonning professional mulohazasi majburiy qolishi kerak. Kosmik monitoringda esa tasvirning vaqt belgisi,

georeferensiyasi, foydalanish maqsadi va qarama-qarshi tomon izohi daliliy standartning tarkibiy qismiga aylanishi zarur.

Nazorat tizimining o‘zini ham o‘lchash talab etiladi. Buning uchun to‘rtta indikator zarur: nazorat samaradorligi indeksi, tavsiya ijro koeffitsiyenti, risk-coverage ratio va performance audit ulushi. Nazorat samaradorligi faqat aniqlangan mablag‘ bilan emas, qaytarilgan yoki tiklangan mablag‘, oldini olingan takroriy xavf va tizimli qoidaning o‘zgarishi bilan baholanadi. Tavsiya ijro koeffitsiyenti belgilangan muddatda yopilgan tavsiyalar ulushini ko‘rsatadi. Risk-coverage ratio yuqori xavfli klasterlarning audit dasturida qamrab olingan qismini, performance audit ulushi esa samaradorlik auditining audit portfelidagi salmog‘ini aks ettiradi. Modelning kadrlar, ma’lumotlar sifati va idoralararo integratsiya bilan bog‘liq cheklovlari mavjud. 110 ta bazani integratsiya qilish qamrovni oshirsa-da, klassifikatsiya, kechikish va dublikat ma’lumotlar xavfini ham yuzaga keltiradi. G‘aznachilik, davlat xaridlari, davlat qarzi va SOE ma’lumotlari yagona identifikatorlar orqali ulanmasa, risk-engine noto‘g‘ri signal berishi mumkin. IRAM, 3E metodikasi va ISSAI 140ni samarali qo‘llash uchun yuqori malakali auditorlar, jumladan ACCA, CIA, CIPFA yoki teng darajadagi professional tayyorgarlikka ega mutaxassislar zarur.

Xulosa.

Tadqiqot natijalari davlat moliyaviy nazoratining kelajakdagi samaradorligi tekshiruvlar soni yoki aniqlangan moliyaviy buzilishlar hajmi bilan emas, balki davlat mablag‘lari boshqaruvida yuzaga keladigan xavflarni qanchalik erta aniqlash va bartaraf etish imkoniyati bilan belgilanayotganini ko‘rsatadi. O‘zbekiston sharoitida nazoratning institutsional arxitekturasini natijaga yo‘naltirish strategik vazifa hisoblanadi. Taklif etilgan IRAM modeli audit subyektlarini emas, moliyaviy xavflarni markazga qo‘yish orqali tekshiruvlar takrorlanishini qisqartirish va resurslarni ustuvor yo‘nalishlarga konsentratsiya qilish imkonini beradi. Kelgusida raqamli monitoring tizimlarini yagona ma’lumotlar standartlari asosida rivojlantirish, audit dalillarining izchilligini kafolatlash va auditorlarning analitik kompetensiyalarini oshirish zarur. Audit tavsiyalarining bajarilishi mustaqil monitoring qilinib, ularning fiskal va ijtimoiy samarasi o‘lchanishi lozim. Bunday transformatsiya nazoratni ma’muriy tekshiruv vositasidan boshqaruv sifatini yaxshilovchi strategik institutga aylantiradi. Budjet intizomi, institutsional javobgarlik va davlat moliyasining barqarorligi o‘zaro bog‘langan yagona boshqaruv mexanizmiga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Hepworth, N. (2024). The distinction between public financial management and internal control (PFM/IC) and public financial administration and internal control (PFA/IC). In *Public financial management and internal control* (pp. 85–117). Springer.
2. The Institute of Internal Auditors. (2020). The IIA’s Three Lines Model: An update of the Three Lines of Defense. <https://www.theiia.org/en/content/position-papers/2020/the-iias-three-lines-model-an-update-of-the-three-lines-of-defense/>
3. United Nations General Assembly. (2011). Promoting the efficiency, accountability, effectiveness and transparency of public administration by strengthening supreme audit institutions (A/RES/66/209).
4. INTOSAI. (2019). ISSAI 100: Fundamental principles of public-sector auditing. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements. <https://www.issai.org/pronouncements/issai-100-fundamental-principles-of-public-sector-auditing/>
5. International Auditing and Assurance Standards Board. (2018). ISA 200: Overall objectives of the independent auditor and the conduct of an audit in accordance with International Standards on Auditing. International Federation of Accountants.
6. Power, M. (2000). The audit society — Second thoughts. *International Journal of Auditing*, 4(1), 111–119.

7. Bovens, M. (2007). Analysing and assessing accountability: A conceptual framework. *European Law Journal*, 13(4), 447–468.
8. INTOSAI. (2019d). INTOSAI-P 12: The value and benefits of Supreme Audit Institutions — making a difference to the lives of citizens. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.
9. INTOSAI. (2019a). ISSAI 100: Fundamental principles of public-sector auditing. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.; INTOSAI. (2020). ISSAI 200: Financial audit principles. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.; INTOSAI. (2019b). ISSAI 300: Performance audit principles. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.; INTOSAI. (2019c). ISSAI 400: Compliance audit principles. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.
10. Blume, L., & Voigt, S. (2011). Does organizational design of supreme audit institutions matter? A cross-country assessment. *European Journal of Political Economy*, 27(2), 215–229.
11. Dye, K. M., & Staphenurst, R. (1998). Pillars of integrity: The importance of supreme audit institutions in curbing corruption. World Bank Institute.
12. INTOSAI Development Initiative. (2016). Supreme Audit Institutions Performance Measurement Framework (SAI PMF). INTOSAI / IDI.
13. Pollitt, C., & Summa, H. (1997). Reflexive watchdogs? How supreme audit institutions account for themselves. *Public Administration*, 75(2), 313–336.
14. Knechel, W. R. (2007). The business risk audit: Origins, challenges and the role of research. *Accounting, Organizations and Society*, 32(4–5), 383–408.
15. Alles, M., Brennan, G., Kogan, A., & Vasarhelyi, M. A. (2006). Continuous monitoring of business process controls: A pilot implementation of a continuous auditing system at Siemens. *International Journal of Accounting Information Systems*, 7(2), 137–161.
16. PEFA Secretariat. (2018). PEFA handbook. Volume II: PEFA assessment fieldguide. PEFA Secretariat.
17. International Public Sector Accounting Standards Board. (2022). Handbook of international public sector accounting pronouncements. International Federation of Accountants.

